Aлиански гробници в Източните Родопи

Любомир Миков

Една част от мюсюлманите в Източните Родопи изповядват шиитски ислям. Това са къзълбаши и бекташи, които днес живеят предимно в района на Кърджали и Момчилград. Представителите на тези мюсюлмански общности са потомци на колонизирано тюркско население по българските земи през първата половина на XVI в. Засега няма данни кога и по какви причини къзълбашите и бекташите са се заселили в Източните Родопи. Има обаче епиграфски данни за тяхното съществуване през XVIII в.

Според видния представител на съвременното родопско краезнание Б. Дерибеев една част от къзълбашите и бекташите в Източните Родопи са българи, възприели техните религиозни доктрини[1]. За Б. Дерибеев къзълбашите и бекташите тук са били „маса, абсорбирала в себе си и местното християнско население"[2]. Това по отношение на къзълбашите е абсурдно да се мисли, а по отношение на бекташите не е доказано. Къзълбашите са представители на сектантска формация, в която проникването на каквито и да било несектанти е изключено. В противен случай това означава дискредитиране на религиозното тайнство, което е породило сектата и поддържа нейната жизненост. По същата причина те не могат и да „абсорбират" никакви външни хора. Бекташите са представители на мюсюлманска общност, която първоначално е била „ортодоксална", а впоследствие се е превърнала в хетеродоксен орден. За разлика от бекташите къзълбашите се раждат и умират сектанти, т. е. те не притежават свободата да избират или да променят религиозната си принадлежност. В ордена на бекташите обаче се влиза по желание. Затова при определени ситуации някои християни действително са могли да се възползват от хетеродоксния характер на ордена и да възприемат неговата доктрина. Но тази възможност остава все пак хипотетична. Единственият аргумент, който Б. Дерибеев привежда в защита на тезата си, е един неясен, а може би и неправилно преведен израз, свързан с данни за колонизация на къзълбаши („сюргюн тайфеси") в Североизточна България. Този израз е употребен в кануннаме на Сюлейман I от 30-те години на XVI в. и гласи: „при подобни групи, които произхождат от Румели"[3]. Според мен в този израз става дума не за къзълбаши, които „произхождат от Румелия", както буквално се възприема от Б. Дерибеев[4], а за къзълбаши, които вече са били заселени тук до 30-те години на XVI в.

---

[1] Б. Дерибеев. Ахрида. Пловдив. 1986. 190—194.

[2] Пак там. с. 193.

[3] Турски извори за историята на правото в българските земи. Т. 1. С., 1961. с. 263.

[4] Б. Дерибеев. Цит. съч., 191—192. Изразът „подобни групи. които произхождат от Румели" не съответства по смисъл на израза, с който започва самият параграф (№ 8): „дошлите заточени групи, преминали от Анадола" (Турски извори, с. 263). Оттук следва, че „дошлите заточени групи, преминали от Анадола" не може да „произхождат от Румели", но може да се свържат със заселили се преди тях в Румелия „подобни групи".

Днес къзълбашите и бекташите в Източните Родопи се самоопределят етнически за турци. Доминиращ фактор при тяхното самоопределяне обаче е религиозната им принадлежност. Освен самоназванията „къзълбаши" и „бекташи", с които двете формации се разграничават помежду си, съществува и самоназванието „алевии", което ги обединява. Самоназванието „алевии" е турски еквивалент на термина „алиани", който също се употребява масово сред двете общности. Терминът „алиани" е въведен в обръщение сравнително късно и не произлиза от самите общности. За пръв път той е употребен от Д. Гаджанов през 1925 г. за обозначаване на „неортодоксални" мюсюлмански общности (секти и ордени)[5], известни преди всичко като почитатели на Али ибн Абу Талиб (602—661) — четвърти халиф, първи имам, братовчед и зет на Пророка Мохамед. Тук аз също ще се придържам към термина „алиани" и неговите производни.

Едно от основните места, където алианите изпълняват религиозните си практики, е тюрбето — гробница на бележит мюсюлманин, който при шиитите е обявен за светец. За алианите тюрбето е единственият молитвен дом. Тук те засвидетелстват почитта си към редица религиозни култове, като култът към Хазрети Али и към всеки член на неговото семейство, към Хаджи Бекташ Вели (1208—1270) — патрон на бекташкия орден, към 12-те имами, към видни шейхове и баби, към прочути дервиши, към заслужили военачалници, към мъртвите им близки и религиозни съидейници.

В резултат от проучванията ми на мюсюлманските гробници в България мога да обобщя, че те се представят от следните видове: с един и с няколко (най-често два) гроба; с действителни и предимно с мними (символични) погребения; мъжки, женски и смесени; открити (без покрив) и закрити; каменни, тухлени и рядко дървени; четиристенни, седемстенни и рядко осемстенни (октогони); със и без имарет; при теке и като самостоятелна сграда; сунитски и шиитски. В България преобладават бекташките тюрбета, които се представят от почти всички посочени видове.

Изследванията, посветени на мюсюлманските гробници у нас не са малко[6], но не са малко и нерешените въпроси, свързани с тях. Освен това има и някои схващания, които се нуждаят от преоценка. Едно от тях е, че бекташките тюрбета в България са строени на мястото на християнски храмове. Такова е мнението на М. Стайнова[7], Т. Ив. Живков[8] и др., което те не илюстрират с никакви конкретни

---

[5] Д. Гаджанов. Мохамедани православни и мохамедани сектанти в Македония. — Македонски преглед, 1925, № 4, с. 60.

[6] А. Явашов. Текето Демир баба. Разград, 1934; Fr. Babinger. Das Bektaschi-Kloster Demir Baba. — Rumelische Streifen, Berlin, 1938, 43—52; S. Eyice. Varna ile Balçık arasında Akyazılı Sultan Tekkesi. – Belleten T. T. K., № 124, Ekim 1967, 551—600; А. Маргос. Текето „Ак Язълъ баба" при с. Оброчище, Балчишко. — Музеи и паметници на културата, 1973, № 2, 20—24; Д. Радионова. Текето на Ак Язълъ Баба при с. Оброчище, Балчишко. — Добруджа. Т. 11, 1994, 61—75; M. Kiel. Bulgaristan'da eski osmanlı mimarisinin bir yapıtı (Kalugerovo – Nova Zagora'daki Kıdemli baba Sultan bektaşi tekkesi). – Belleten T. T. K., № 137, Ocak 1971, 45—52; Л. Миков, Т. Кметова. Софиянецът Бали ефенди — мюсюлмански светец от XVI в. — Българска етнология, 1996, № 2, 31—50.

[7] М. Стайнова. Османски изкуства на Балканите XV—XVIII век. С., 1995, 23—24.

[8] Т. Ив. Живков. Етничният синдром. С., 1994, с. 154. Посоченият от автора факт, че при алема на тюрбето е имало и кръст (кръг), не може да бъде аргумент на тезата за настаняване на бекташи в „разрушени български манастири" нито по принцип, нито в частност за тюрбето на Демир баба. Това схващане е лансирано най-напред от В. Маринов, който е манипулирал казаното от Фр. Бабингер по този въпрос, тъй като Бабингер не е изразил свое мнение, а е привел мнението на местните хора от селата край тюрбето на Демир баба. Срв. Fr. Babinger.

примери. Това, разбира се, се дължи не на пренебрежение към емпиричния факт, а просто на липсата на такива примери. Затова може да се каже, че посоченото схващане на тези автори е резултат от интуитивен подход към въпроса. Той обаче ги е подвел в грешна посока, защото за нито едно от бекташките тюрбета в България няма доказани данни, че е построено на мястото на разрушен християнски храм[9]. И колкото по-добре се познават „изумителните дълбочини"[10] на бекташизма, толкова по-категорично се налага преоценката на изтъкнатото схващане.

Най-много aлиански тюрбета в България днес има в Източните Родопи, където те са и доста разнообразни като сакрални места. Нито едно от тях не е проучено обстойно, а цялостното им представяне в това изследване нито е възможно, нито е необходимо. Затова задачата, която си поставям тук, е да разгледам част от най-типичните, най-известните сред местното население и най-специфични тюрбета. Такива според мен са тюрбето в с. Звезделина и в с. Горна Крепост, Кърджалийско, двете тюрбета край с. Равен и особено тюрбето в с. Биволяне, Момчилградско. За по-голяма прегледност ще ги представя по райони и съобразно градацията и устройството им. Данните за тези тюрбета, както и за почти цялата мрежа от тях в Източните Родопи, съм документирал по време на теренни проучвания, проведени поетапно през периода 1993—1995 г. и с финансовата помощ на Фондация „Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия" — София.

Гробницата на Назър баба в с. Звезделина, Кърджалийско

Гробницата се намира на запад от селото — зад селското гробище и сред група дървета (дъбове и габъри). Тази гробница е без покрив. Тя има правоъгълна ограда, изградена с камъни конгломерати. Оградата е висока около 1.80 m и дебела около 0.65 m. Североизточната и югозападната стена са дълги 6.50 m, а северозападната и югоизточната — 7.10 m. В десния край на североизточната стена има вход с врата, която не се заключва.

Гробът е дълъг 3.56 m и широк 1.63 m. Обграден е с правоъгълна циментова рамка и е без могила. Главата на гроба е ориентирана на югозапад. При главата има червен фес с чалма от зелен плат, които са покрити с ламарина, за да не ги вали дъжд и сняг. От двете страни на феса с чалмата са подредени саксии с изкуствени цветя. При краката има отломък от надгробен камък, вграден в циментова рамка.

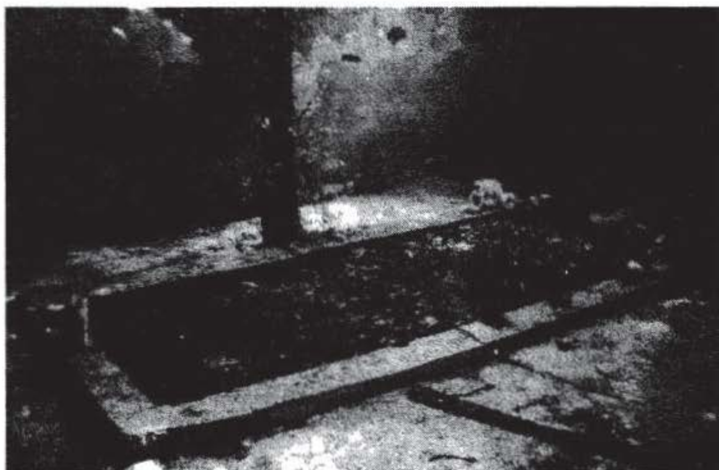
Вдясно от гроба има голям стар дъб, а вляво — по-младо габърово дърво. Тези дървета, както и дърветата извън оградата на гроба, се смятат за свещени. Вярва се, че отсичането им или нарушаването на тяхната цялост е грях и донася на похитителя нещастие или смърт.

Цит. съч., с. 50; В. Маринов, З. Димитров, Ив. Коев. Принос към изучаването на бита и културата на турското население в Североизточна България. — Изв. на етнографския институт с музей, 1955, № 2, 104—105. Същото схващане, но неподкрепено с убедителни факти, изказва и Стр. Димитров в статията си „Към историята на добруджанските двуобредни светилища". — Добруджа. Т. 11, с. 95.

[9] По-подробно по този въпрос вж. в рецензията ми за цитираната книга на М. Стайнова, публикувана в този брой, с. 119.

[10] Т. Ив. Живков. Цит. съч., с. 154.

В стената срещу главата и срещу краката има по една ниша за палене на свещи. Тези ниши се затварят с ламаринени капаци. В стената вдясно от входа също има ниша, в която посетителите на тюрбето оставят пари — за хаир (благодеяние, благотворителност).

Гробът на Назър баба в с. Звезделина*

Гробницата и дърветата около нея са оградени с телена ограда, която има вход с врата на североизточната страна. От двете страни на входа има розови храсти (трендафил).

За поддържане на гробницата се грижи лице, избирано в една от алианските общини в селото (освен джем алианската община в Източните Родопи се нарича и гьол). В момента тази длъжност се изпълнява от Хюсеин Хааде, който я е наследил от баща си Хааде Шевкет. Основното задължение на лицето, което се грижи за тюрбето, е всяка седмица в четвъртък и неделя вечер да пали свещи при гроба.

Гробницата се посещава масово от населението на селото на Невруз (21 март), на Ашура (шиитски помен, честван на 10-ия ден на м. мухаррем) и на двата байрама. Тогава посетителите палят свещи при гроба, а някои жени носят и поставят около него саксии с изкуствени цветя като адак (оброк) или за хаир.

Празникът на тюрбето, както и на селото, е на 10 юни. Тогава също се ходи при гроба, за да се палят свещи и да се носят саксии с изкуствени цветя. За този празник се коли курбан, който се приготвя при тюрбето. За курбана се колят овни. Те са купувани с пари, събрани на празника от предната година чрез наддаване от местните жители и гости. Този начин на събиране на пари за празничните курбани е широко разпространен сред алианските села с тюрбета в Източните Родопи.

За Назър баба — патрона на гробницата, местното население няма рационални знания. Идентифицирането на Назър баба като реална личност се затруднява и от обстоятелството, че той се смята както за мъж, така и за жена. Тези схващания са инспирирани от съница. Според някои селяни Назър баба е сънуван като мъж, който бил нисък, с тадж на главата и с дълга бяла брада. Според други селяни Назър баба е сънуван като жена с черна (или руса) коса, дълга до кръста, а от гърлото надолу била като скелет („само кокали, кости"). За „доказателство", че Назър баба се явява в женски образ, ми беше разказан от местните хора следният случай. Един път този, който отговарял за тюрбето, забравил да отиде да

---

* Автор на всички снимки — Л. Миков.

запали свещите. Тогава „той (Назър баба) дошъл у дома му и му чука". Човекът бързо се сетил кой и защо му чука на вратата и веднага отишъл да запали свещите в тюрбето. Но „га отворил портата (на тюрбето) и видял, че някакво женско там от гроба (излиза) — все едно, че е огън". Описаният случай обогатява представата за Назър баба — освен като женска, той е схващан и като огнена хипостаза.

За Назър баба има още една локална представа — той не търпи покрив над себе си. Преди години мъже от селото са правили опит да поставят покрив над тюрбето му. Но когато покривът бил направен, на другия ден хората от селото го намерили преместен и, както твърдят, без да се е счупила нито една керемида.

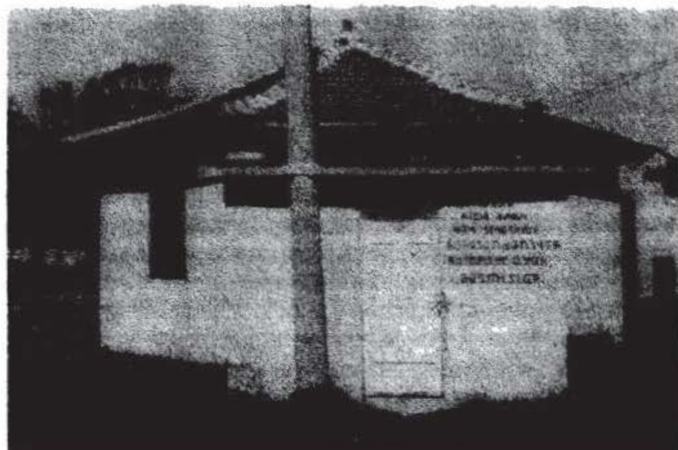
По вероизповедание цялото село е еднородно — всичките се смятат за къзълбаши. Старото име на селото е Каяалтъ.

Гробницата на Хъзър баба в с. Горна Крепост, Кърджалийско.

Гробницата се намира на източния край на селото в очертанията на широка поляна, оградена със стари дъбове и габъри. Вярва се, че тези дървета са на Хъзър баба и затова се смятат за свещени. Отсичането им или нарушаването на тяхната цялост от човек се определя за грях.

До 1912 г. гробът е имал само дървена ограда с правоъгълна форма. През 1912 г. дървената ограда е подменена с каменна, която също е била с правоъгълна форма. През 1939 г. е построена осемстенна каменна гробница с покрив. Строители на гробницата са били Аврам, Изгор и Андон — български майстори от Смолян. Задачата на тези строители била да направят седемстенна гробница — такова е било желанието на местното население, което е искало гробницата на Хъзър баба да бъде със седем стени, каквато е гробницата на Осман баба в с. Текето, Хасковско. Впоследствие обаче майсторите построяват осемстенна гробница, защото не са могли да преодолеят трудността за реализиране на седемъглова основа.

Гробницата е изградена с камъни конгломерати. Покривът има форма на осемстенна пирамида. Той е дървен и е покрит с керемиди. До нивото на земята стените на гробницата са почти квадратни (около 3.20 m) и са дебели около 0.60 m. На югоизточната, южната и югозападната стена има по един прозорец. Гробницата е измазана отвътре и отвън с хоросан.

Гробницата на Хъзър баба в с. Горна Крепост

Входът на гробницата е на изток. Пред него има по-ниско правоъгълно преддверие, направено през 1991 г. за събуване на посетителите. То е широко около 1.70 m и дълго около 3.00 m. Покрито е с циментова

плоча и керемиди. От преддверието в тюрбето се влиза по две стъпала. По стените на преддверието са вклинени железни скоби, с които се придържат саксии с изкуствени цветя.

Входът на преддверието е с врата, която се заключва.

Гробът се отличава с необикновено големите си размери. Той е дълъг около 5.25 m и широк около 1.85 m. Върху него има могила, покрита с мазилка. В двата края на могилата има по една каменна плоча — на югозапад за главата и на североизток за краката. И двете плочи са от варовик.

Надгробният паметник на Хъзър баба (при главата)

Плочата при главата е с грубо изработен детайл, символизиращ тадж или чалма. Той е покрит с тъмнозелен и плетен на една кука тадж, под който е навита чалма от зелен плат. На североизточната страна на плочата има надпис на османотурски език в стил рика — късен стил на писане. В текста има правописни грешки, което показва недобро познаване на правописа. Този надпис гласи:

1. Фатиха (молитвена формула за смърт)
2. Защото за вярващите, посещението (3)
3. на последното жилище (гроба) на Хъзър баба (2)
   молитва за човек като него
4. е удовлетворение за теб
5. година
6. 550 г. х. / 1155 г.[11]

Плочата при краката е по-малка. Тя има леко скосени и заоблени рамена. На югозападната ѝ страна е нарисувано с тъмна и бяжна боя стилизирано изображение на цвете в саксия. В контурите на саксията е изписана цифрата 550.

Могилата на гроба е покрита със зелено платно, върху което в горната част на гроба е постлан домашно тъкан пешкир. Целият гроб е обграден с подредени върху перваза на могилата саксии с изкуствени цветя. Те се редуват с четиринадесет еднотипни мраморни свещници. Вляво от плочата при главата има дървена каса.

Стените на тюрбето са украсени с малоформатни и везани панамени платна, поставени в рамки. Изображенията върху тези платна са: две рози в саксия, две птици на клонка, два петела един срещу друг, два щъркела, два елена, момиче на

[11] Преводите и характеристиките на стила на всички представени тук епиграфски текстове са направени от г-жа Зорка Иванова, за което ѝ благодаря най-сърдечно.

кон и др. Между рамките с везбените изображения са поставени щампи с портретите на Хазрети Али и синовете му Хасан и Хюсеин, на 12-те имами, както и няколко щампи на сцената „Ибрахимова жертва“. Има и щампа на сцената „Погребението на Али“, която е поставена в рамка на тоалетно огледало.

Гредите от най-долния ред на тавана образуват квадрат. От центъра на осмоъгълния таван се спуска греда, която завършва с модерен полилей. Тюрбето е електрифицирано.

Почти целият под е покрит с черги, одеала и дюшеци, а до стените са подредени възглавници. На много места около гроба има тесписи (броеници).

Обзавеждането и украсата на тюрбето се дължат на поклонници, които са оставили посочените вещи като адак, за хаир. Вдясно от входа има голям куп с подредени черги, одеала и дюшеци, също дадени от поклонници като адак или за хаир.

Отвън над входа на тюрбето е написано с черна блажна боя Hızır Baba. Надписът се намира между стрехата на стената и покрива на преддверието. Вдясно от входа на преддверието има текст на турски език, написан от Юзеир Тефик Камбер преди няколко години. Този текст гласи:

1. 1939 г.
2. Хъзър баба
3. през 474 г. х. / 1081—1082 г.
4. 14 мъже дошли (5—6) от Хорасан
5. в Румелия
6. ...

Североизточно от тюрбето и непосредствено до него има имарет, който е построен също с камъни конгломерати. Той представлява правоъгълна сграда с четирискатен покрив. Имаретът се състои от две помещения — кухня за приготвяне на курбан и по-голяма стая за сбирки и гости. Входът на имарета се намира на южната стена. Той е с врата, която също се заключва.

Поддържането на тюрбето и имарета се поверява на лице, което се избира в джем (гьол). Лицето, което в момента изпълнява длъжността на отговорник или заведар на тюрбето, е Рамадан Халил Юзеир, р. 1922 г. в селото. Неговото основно задължение е да пали по седем свещи всяка седмица в четвъртък и неделя вечер.

Празникът на тюрбето и съответно на селото е на 1 май. Тогава се коли курбан и идват гости алиани от съседните села Люляково, Болярци, Мургово, Чифлик и Бащино, както и от Североизточна България.

За курбана на празника се колят обикновено две крави, защото алианите в селото се смятат за къзълбаши-бобаи. С коленето на две животни те се различават от алианите-бекташи, които колят едно животно за курбан. Освен овни и крави, къзълбашите от района колят за курбан и биволи — такава например е традицията в съседното село Бащино.

И в това село част от представата за патрона на тюрбето се основава на съница. Според тях той е бил едър мъж с дълга до пояса брада. От друга страна, в представата на хората Хъзър баба бил много висок човек — 70 аршина. Затова и гробът му е дълъг повече от 5 m. Освен това се вярва, че той е умрял на мястото,

където е гробът му. Най-същественото във вярванията за Хъзър баба е, че той пази хората от беди и им помага при нужда.

Тюрбето на Хъзър баба в с. Горна Крепост е основен религиозен център на алианите от Кърджалийско.

В с. Горна Крепост има и сунитска махала с джамия. Старото име на селото е Каралар.

Гробницата на Налбантъ баба край с. Равен, Момчилградско

Тази гробница се намира на шосето между Момчилград и с. Равен (днес вдясно на автобусната спирка за с. Плешинци в посока към с. Равен). В нея има два гроба — на Налбантъ баба и на жена му. До 70-те години тя е била открита — имала е само четиристенна каменна ограда. При ремонт на пътя (асфалтиране на шосето), направен около 1970—1975 г., северозападната стена на тюрбето се е срутила. По време на този ремонт са били открити 4—5 гроба, които са се намирали при тюрбето, т. е. извън оградата му. След ремонта на пътя стената на тюрбето се възстановява, прави му се циментов под и се покрива с две циментови плочи, образуващи двускатен покрив. Тогава на югоизточната стена се прави и каменна пристройка за автобусна спирка към с. Врело. Тази пристройка е помалка. Тя има прозорец на източната стена, вход без врата на южната стена и също е покрита с циментова плоча.

Входът на тюрбето е на североизточната стена и е с врата, която не се заключва. Към центъра на външната и вътрешната страна на тази стена има по една малка ниша за оставяне на пари от посетители и за съхраняване на свещи. На северозападната стена има малък прозорец с метална решетка.

Стените на тюрбето са изграден с камъни конгломерати и имат различни размери. Височината на северозападната и югоизточната стена е около 1.70 m, а на североизточната и югозападната е около 2.25 m. Дължината на северозападната и югоизточната стена е около 5.20 m, а на североизточната и югозападната е около 4.40 m. Дебелината на стените е около 0.50 m.

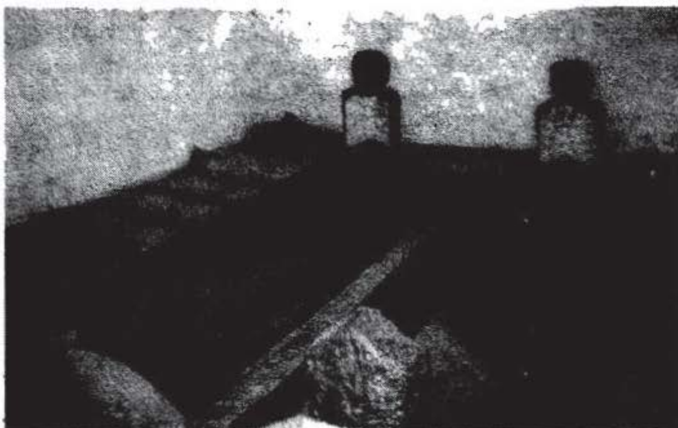
Двата гроба в тюрбето са оградени с обща циментова рамка, боядисана със зелена и кафява блажна боя. Дължината на гробовете е около 2.35 m, а ширината им поотделно е около 1.85 m. Двата гроба са с еднотипни надгробни камъни — на югозапад за главата и на североизток за краката. Освен това те имат и еднотипни могили, които са

Гробницата на Налбантъ баба край с. Равен

направени от сковани летви и са покрити със зелен плат.

Надгробните камъни при главата са с грубо оформени чалми и са боядисани със зелена блажна боя. Върху североизточната им страна има текст, написан на османотурски език с елементи от традиционния стил несх (несих) и елементи от късния стил на изписване рика. Краят на текста върху двете надгробия е закрит на едно и също място от дървените могили. Видимата част от текста върху надгробията е еднакъв и гласи:

Гробовете на Налбантъ баба и на жена му

1. Фатиха
2. В името на Аллах, Всевишния
3. ... името на извора
4. ... на живота
5. на (във) ... последния час (на живота)

Каменните надгробия при краката са по-малки, като горните им рамена са скосени. При главата и краката на двата гроба има по един железен свещник. Тези свещници са извън общата рамка на двата гроба и са циментирани в пода на тюрбето.

Подът около гробовете е застлан с черги и овчи кожи. Стените не са измазани, но са варосани. Липсва украса, което се дължи на обстоятелството, че тюрбето се намира на ненаселено място. Отговорник за поддържане на тюрбето е Сеид Ахмед от с. Равен (р. 1923 г. в с. Бащино).

Празникът на тюрбето се провежда винаги след 7 октомври, но не по-късно от две седмици след тази дата. На него присъстват предимно алиани от Момчилградско.

Според някои алиани от околните села, както и от Момчилград, двата гроба са на мъж и жена — семейна двойка. Мъжът е бил налбантин — подковавал е конете и магаретата на минувачи. Смята се, че той и жена са му живели близо до мястото, където сега е тюрбето им. Предполага се, че те са били по-скоро къзълбаши, отколкото бекташи, защото жената при къзълбашите била на по-голяма почит.

Гробницата на Ибрахим баба при с. Равен, Момчилградско

Тази гробница се намира на западния край на с. Равен и точно на 1 km от гробницата на Налбантъ баба и жена му. До 80-те години тя е била без покрив, защото до гроба е имало три дървета — два дъба и един габър. Гробът и дърве-

Гробницата на Ибрахим баба при с. Равен (сред дъбови дървета)

тата са били оградени с четириъгълна каменна ограда. След 1980 г. дърветата при гроба са изкоренени, а на мястото на каменната ограда е построена четиристенна сграда с нов каменен градеж и четирискатен керемиден покрив. Стените на сградата са измазани само отвътре. Значително е променен и видът на гроба.

Някои алиани от селото свързват покриването на тюрбето с настъпилата след това суша. Сушата в селото се обяснява и с мнението, че през последните 10—15 години „хората станали по-лоши", но основната причина за нея се смята изкореняването на трите дървета при гроба.

Тюрбето на Ибрахим баба се намира при вековни дъбове, които с течение на годините са намалели значително. Преди 7—8 години част от тях са изкоренени от силна буря. Днес са останали около 22 дървета. Дърветата при това тюрбе също се възприемат за свещени. Затова всяко посегателство върху тях се смята за грях, който не остава безнаказан. Във връзка с това ми беше разказан следният случай. Преди няколко години на поляната пред тюрбето имало военен лагер. Един от войниците запалил огън в хралупата на един дъб и подпалил част от клоните му. След като войникът загасил огъня по дървото, запалил по невнимание палатката си, която изгоряла.

На няколко метра от тюрбето има стар кладенец. През 1994 г. той е обновен от местен бекташ, на когото му се явил сън да направи циментов геран.

Входът на тюрбето е на югоизточната стена и има врата, която не се заключва. Вляво от входа е поставена табела с надпис на български и турски, който гласи: „Текето Ибрахим баба, Кедикчал". Теке (дервишки манастир, обител) при тази гробница не е имало, но тя е наречена така, защото терминът „теке" и „тюрбе" се употребяват много често като синоними от местното алианско население. Кедикчал е старото име на бекташкото село Горна Чобанка, което сега е съединено със с. Равен.

От вътрешната страна на югоизточната стена има две ниши: малка — за събиране на пари, и по-голяма — за съхраняване на свещи и на чашки за ритуално пиене на ракия. На северозападната стена има прозорец и надпис на турски, който в превод гласи: „Добре дошли, гости!".

Височината на тюрбето до покрива е около 2.00 m. Североизточната и югозападната стена са дълги около 4.25 m, а югоизточната и северозападната — около 7.20 m. Дебелината на стените е около 0.50 m.

Гробът е дълъг около 2.90 m и широк около 1.20 m. Върху него има могила, която е направена от сковани летви и е покрита със зелен плат. Камъкът при главата е ориентиран на югозапад. Той е без надпис и е боядисан със зелена блажна боя. Горната му част наподобява примитивно оформен тадж. Вляво от камъка има дървена касичка. Камъкът при краката и первазите на гроба са облицовани с фаянсови плочки. В двата края на гроба има по един метален свещник, вграден в пода.

Надгробният паметник на Ибрахим баба (при главата) и любителско копие на картината „Всадница" на К. П. Брюллов

Обзавеждането на тюрбето е скромно. Подът около гроба е застлан с черги. Има и възглавници за сядане, поставени главно при югозападната стена. Тази стена е и украсена.

Специфичен акцент в нейната украса е една голяма темперна картина, поставена в центъра на стената, т. е. точно зад камъка при главата на гроба. Тя е нарисувана от художник любител от Момчилград и представлява копие на една от най-популярните картини на руския художник К. П. Брюллов (1799—1852), известна с наименованието „Всадница"[12]. Мотивът за поставянето на тази картина в тюрбето става ясен от един детайл в нея, който отсъства в оригинала. Той се намира в десния долен ъгъл и представлява изображение на жертвения овен с ангела Джебраил върху него от добре известната сцена Ибрахимова жертва, щампата на която е широко разпространена в украсата на тюрбетата от района. Връзката между картината на Брюллов и сцената от щампите се основава на две аналогии: едната е между „всадницата" (ездачката) и ангела, изобразяван с крила и рокля, а другата е между коня на „всадницата" и жертвения овен като четирикраки животни. Наличието на тази картина в тюрбето означава, че местните алиани са допуснали и възприели асоциирането на неговия патрон Ибрахим баба с кораническия персонаж Хазрети Ибрахим[13]. Тази асоциация обаче е породена доста късно — след покриването на тюрбето, когато е поставена и картината. В украсата на стената е включена и една щампа с образа на Хазрети Али, поставена вдясно от картината.

Отговорник за тюрбето е Тасим Тасим от Д. Чобанка (Кедикчал), р. 1938 г. Неговото основно задължение е да пали свещи при гроба два пъти всяка седмица — в четвъртък и неделя след обяд.

---

[12] Картины Государственной Третьяковской галереи. Вып. 3. М., 1967, № 36.

[13] Коран, сура 37 (Редиците = Саффат), аети 101—107.

Празникът на тюрбето и на старото село Кедикчал е на 7 октомври. Тогава се колят по 10—15 курбани (овни), които са купувани с пари от дарения и са приготвяни на поляната пред тюрбето.

Присъствието на несемейни млади хора на този празник е разрешено, но има празници, на които тяхното присъствие е забранено. Такъв е празникът на тюрбето на Акчач баба и на Есма баба, които също се намират в района на Кадикчал. Понеже празниците на тези тюрбета се схващат и провеждат по-скоро като религиозни сбирки, присъствието на несемейни млади хора се забранява по аналогия със забраната за присъствие на несемейни млади хора на сбирките на гьола (джема).

За Ибрахим баба се знае, че е бил военачалник от Хорасан и е погребан на мястото, където е починал. Според легендите той е починал по едно и също време с други военачалници от Хорасан, погребани в района и обявени за светци, т. е. за патрони на тюрбета.

Преобладаващата част от населението в самото село Равен са сунити, поради което в него има джамия.

Гробницата Елмалъ баба в с. Биволяне, Момчилградско

Тази гробница се намира в гориста местност, която е част от землището на с. Биволяне. По своето устройство тя е доста специфична и няма аналог в България.

Гробницата е съставена от две части — мъжка и женска. Мъжката гробница се нарича Елмалъ баба. В нея обаче има шест безименни гроба. Женската гробница е на Фатима (дъщерята на Пророка Мохамед, съпругата на Хазрети Али) и се смята за част от мъжката гробница, т. е. като седми гроб към нея. Уникалността на двете гробници като цяло се състои във факта, че те възпроизвеждат почитането на числото седем при алианите с общо седем гроба, а не чрез седемстенна сграда, каквито са средновековните бекташки гробници в България[14].

Гробницата Елмалъ баба и джамията зад нея в с. Биволяне

До 60-те години на века двете части на гробницата са били открити, но обградени поотделно с четиристенни каменни огради, височината на които е била около 1.50 m. Към 1965 г. частите на гробницата се

[14] Имам предвид следните гробници: на Ак Язълъ баба в с. Оброчище, Балчишко; на Къдемли баба при Светиилийските възвишения край с. Калугерово (Графитово), Новозагорско; на Демир баба край с. Свещари, Исперихско; на Осман баба в с. Текето, Хасковско — всичките построени вероятно през XVI в.

покриват, като преди това се надстроява оградата само на мъжката част. Таваните на двете части са дървени и покрити с керемиди. Покривът на мъжката част е четирискатен, а на женската е трискатен, защото е залепен за североизточната стена на мъжкото тюрбе.

Мъжкото тюрбе е дълго около 10.90 m и широко около 5. 50 m. Стените са високи около 2.40 m и дебели около 0.60 m.

Входът на тюрбето е на североизток. Той се отличава с аркоподобна форма, висок е около 1.40 m и има врата, която не се заключва.

На югоизточната стена има малък прозорец, а от вътрешната страна на тази стена има две ниши: едната е за съхраняване на свещи, а другата е за събиране на пари.

Таванът на това тюрбе се подпира по дължината с три дървени и четиристенни колони, боядисани със зелена боя. Доста специфично е архитектурното решение на самия таван, тъй като в средата му има осемелементен купол, боядисан с жълта боя. По всяка вероятност този купол е направен, за да изпълнява функцията на общ тадж, както и да символизира небесния рай, в който според мюсюлманските вярвания душите на мъртвите влизат след като преминат осем препятствия (врати, стъпала).

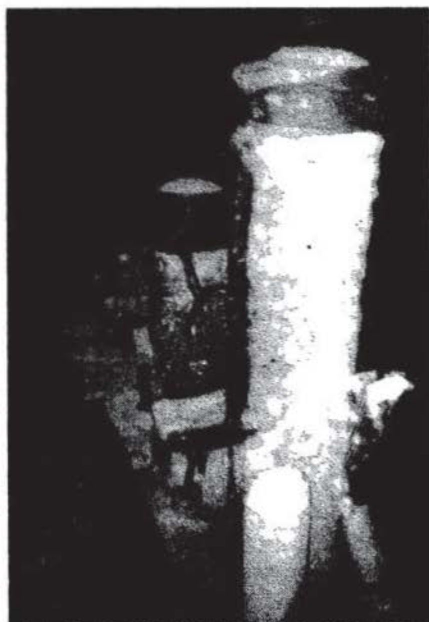
Осемстенният тадж-купол на тавана в гробницата Елмалъ баба

Шестте гроба са разположени успоредно един на друг, като надгробните камъни при главата са на югозапад. Върху гробовете има могили, направени от дъски и покрити със зелено платно. Дължината на тези гробове е около 3.00 m, а ширината е около 1.70 m.

Каменните надгробия представляват грубо изсечен варовик във вид на колони и плочи. Надгробните камъни за главата са без надписи и с различни големини. Част от тях имат грубо оформени върхове, покрити с чалми от зелен плат. Най-голям е надгробният камък на първия гроб от югоизточния фланг. Този гроб според някои е на Елмалъ баба, а според други — на Хюсеин (по-малкият син на Хазрети Али от Фатима). Втори по големина е надгробният камък на четвъртия гроб. Най-ниски са надгробните камъни на гробовете от северозападния фланг. Броени от югоизток на северозапад, надгробните камъни при главата имат следните приблизителни височини: I гр. — 1.60 m, II гр. — 1.15 m, III гр. (без чалма) — 0.45 m, IV гр. — 1.50 m, V гр. (без чалма) — 0.50 m, VI гр. (без чалма) — 0.50 m. На югозападната страна на тези камъни е вклинен по един железен свещник. При най-високия или първия камък има желязна каса, циментирана в пода. Подът около гробовете е застлан с черги.

Украсата на тюрбето е съсредоточена главно в лявата част на югозападната стена, т. е. зад гробовете от югоизточния фланг. Тук са поставени малоформатни панамни платна в рамки с везани изображения на цветя във ваза, две птици, два щъркела. Между тях има и две щампи: на Пророка Мохамед в младежка възраст и на сцената Ибрахимова жертва. Има и рамка с четири отделения, в които са включени образите на Хаджи Бекташ Вели, Хюсеин и Хасан (по-големият син на Хазрети Али от Фатима). В същата рамка е поставена и щампа на Светото семейство, като на първи план е Хазрети Али със сабята Зюлфикяр и Фатима, на втори план е Пророкът Мохамед с внуците му Хасан и Хюсеин, а на трети план е ангелът Джебраил.

Декоративно предназначение има и един чифт еленови рога, закачени на средната колона на тюрбето. Еленът е почитано животно сред местното бекташко население и затова ловът му е забранен.

Каменното надгробие при главата на първия гроб от югоизточния фланг в гробницата Елмалъ баба

Полумракът в тюрбето, грубата монументалност на част от надгробните камъни, самото наличие на шест впечатляващо големи гроба и отпускащата светлина на запалените свещи придават на посетителя несравнимо усещане за мистика.

Непосредствено зад северозападната стена на тюрбето и успоредно на гробовете в него с намират три гробни ями, две от които са ясно очертани от дълбоко слягане на земята. Според мен тези гробни ями са продължение на гробовете в тюрбето и заедно с тях са били гробове от обособено гробище. Фактът, че само или точно шест от всички гробове в това гробище са били оградени с обща ограда за основаване на тюрбе, е достатъчно показателен за преднамерено следване на конкретен количествен параметър, обслужващ определени религиозни възгледи.

В съответствие с тези възгледи е включен и седми гроб, който е безспорно възпоменателен. Това е символичният гроб на Фатима, с който е обособена относително самостоятелна гробница. Съчетаването на този гроб с мъжките гробове е и следствие от култовата почит към Фатима сред бекташите и по принцип сред всички алиани.

Стените на това тюрбе са високи около 1.70 m и дебели около 0.65 m. Югоизточната и северозападната стена са дълги около 3.10 m, а югозападната и североизточната — около 2.57 m.

Входът е на северозападната стена, висок е около 1.28 m и има врата, която не се заключва. Тюрбето е без прозорец.

Гробът на Фатима е всъщност обикновен дървен ковчег, който е дълъг 2.00 m и е покрит със зелено платно. Този ковчег обаче не е вкопан и е ориентиран с главата на югозапад. Малко вдясно от горната част на ковчега има стар и вкопан полуплосък камък, който се смята за надгробен камък при главата. В този камък също има вклинен железен свещник, а вдясно от ковчега има и метална касичка.

Наличието на невкопан дървен ковчег, както и на вкопан камък за надгробен знак при главата, ми дават основание да предполагам, че за основаването на това тюрбе е използван действителен гроб (най-вероятно мъжки), който се е намирал в непосредствена близост до гробовете от мъжкото тюрбе.

Подът на тюрбето е застлан с черги и дюшеци. На югозападната стена е поставено огледало, а на югоизточната стена е окачено малко панамено платно в рамка с везани изображения на две птици. На тази стена има и една щампа на ръката на Фатима с око в средата на дланта. През последните години от тази щампа се поражда нов мит — разпространено е схващането, че в тюрбето са „погребани" ръка и око на Фатима.

Празникът на тюрбето Елмалъ баба, както и на самото село, е на 9 септември. Тогава посетителите на тюрбето са най-много. Това са предимно алиани от селото и от близките в района села, но пристигат и алиани от Хасковско, а също и от Североизточна България — например от с. Ябланово, Котленско.

Мъжкото тюрбе се посещава както от мъже, така и от жени, които се молят при всеки надгробен камък за главата, като започват от най-големия камък на югоизточния фланг. Тюрбето на Фатима се посещава само от жени. На този празник има обичай болни и бездетни жени да пренощуват при тюрбето с надежда за помощ от светицата.

Според данни на сунити от района, тюрбето Елмалъ баба е основано заедно с тюрбето на Ахат баба в с. Постник и с женското тюрбе при с. Девинци, Момчилградско.

На югозапад от тюрбето Елмалъ баба и близо до него се намира действаща джамия без минаре. За езан (призив за молитва) мюезинът използва един голям камък с цилиндрична форма, който се намира в двора на джамията. Тази джамия има каменен градеж, но според местните бекташи тя първоначално е била дървена.

Наличието на джамия в бекташко село, каквото е Биволяне, както и посещаването ѝ за молитви от местни бекташи, са доста необичайни факти.

Добре известно е, че бекташите и къзълбашите не влизат в джамия и изобщо не я ползват като молитвен дом. Съществуването на действаща джамия в изцяло бекташко село, която се намира и в непосредствена близост до бекташко тюрбе в него, не може да има друго обяснение, освен че тя е направена, за да се използва в най-голяма степен формално. В случая тази джамия служи като фасада пред преобладаващото сунитско население в района за благоразумно скриване на вярата или отказване от нея — широко разпространен принцип сред бекташите, известен с арабското название „такиййа". Следването на този принцип се признава и от самите алиани, за които джамията в с. Биволяне е средство за мнимо приобщаване на бекташите към мнозинството на сунитите в района. Във връзка с това къзълбаш от с. Широка поляна, Хасковско[15], сподели: „Те (сунитите) са

---

[15] Не посочвам името на информатора по разбираеми, надявам се, причини.

сто пъти повече от нас, по-калабалък (са). Щем, не щем, трябва са се подчиняваме на тоа (калабалък)". Според него алианите били по-малко, защото халифите преди Хазрети Али — Абу Бакр, Омар и Осман, привлекли по-голямата част от мюсюлманите за техни последователи, т. е. за привърженици на сунизма.

По сведения на местни бекташи джамията е ползвана за религиозно обучение на ученици от медресе при самата джамия. Медресето се е намирало в двора на джамията, където е имало общежитие за ученици и учители с около 10—15 стаи. Отделно е имало и постройка с две стаи — за канцелария и за светско обучение. Преподаването се е провеждало на турски и на български. Медресето е закрито между 1930—1935 г.[16]. Със сигурност се знае, че Хюсеин Байрам от Биволяне, р. 1905 г., е бил ученик от последния випуск на медресето. Последното сведение ми дава основание да предполагам, че предните и главно началните випуски на медресето са учили поне едно десетилетие преди началото на XX в. Оттук следва, че това медресе вероятно е действало и в края на XIX в. От друга страна обаче, органичната му връзка с джамията поставя под въпрос лоялността на мотивите за неговото основаване и функциониране. Показателен пример в този смисъл е един гроб, намиращ се вдясно от входа на мъжкото тюрбе. Той е обграден с железни решетки и се знае, че е на местен ходжа, учил в медресето и умрял около 1945 г. Погребването на този човек със звание ходжа при самото тюрбе, а не в селското гробище или двора на джамията, е още едно доказателство за мнимата промяна на вярата сред местните бекташи. Подобен смисъл се съдържа и в украсата на чешма, намираща се в двора на джамията и строена през 30-те години. Фасадната плоча на чешмата е украсена с релефен мотив, който наподобява очертание на михрабна ниша. В контурите на мотива са вписани три окръжности — една на върха и две в основата. Аналогията им с други примери в изкуството на българските алиани е предпоставка да смятам, че броят и начинът на разположение на тези орнаменти са по всяка вероятност символични. Като брой те съответстват на Свещената троица при бекташите (Аллах, Мохамед, Али), известна с

Фасадна украса на чешмата в двора на джамията в с. Биволяне

[16] Според В. Арденски повечето медресета в Родопите са закрити между 1908—1912 г., но в селища като Мадан, Могилица и др. са просъществували до 1928 г. (В. Арденски. Ролята на медресетата в помохамеданчването. — Родопи, 1972, № 1, с. 26). Според О. Кескиоглу от 1928 г. започва отнемане на привилегиите на мюсюлманските училища в България (медресета и мектеби), а от 1934 г. започва ограничаване на техните правомощия (O. Keskioğlu. Bulgaristan'da turkler. Ankara, 1985, s. 73). За наличието на мюсюлмански училища в България (без Родопската област) до 1930 г. вж. A. Haydar. Bulgaristan maarifi. Istanbul, 1931.

Каменни надгробия от дервишкото гробище в с. Биволяне (ляво — на Сеид дервиш Али, ум. 1813 г.; дясно — на Сеид дервиш молла Салих, мейданджи).

названието „теслис“ (ар.) или „ючлер“ (тур.). Като композиция те съвпадат с високопоставеността на Аллах и с равнопоставеността между Пророка Мохамед и Хазрети Али.

Източно от тюрбето Елмалъ баба, непосредствено до него и сред гора от дъбове и габъри се намира селското гробище, част от което се смята за старо дервишко гробище. Предполага се, че повечето гробове в старото гробище са на бекташки дервиши, умрели по време на чумна епидемия. Тук документирах три каменни надгробия с османотурски надписи, изработени в стил несих с елементи на сюлюс. Текстовете върху тези надгробия гласят:

I камък:
1. Фатиха
2. Благопожелание за блажен вечен сън
3. Създателят (Бог) да опрости греховете му
4. За душата на сеид шейх Осман деде (да бъде прочетена молитва)
5. Година 1229 г. х. / 1813—1814 г.

II камък:
1. Фатиха
2. Благопожелание за блажен вечен сън
3. Създателят (Бог) да опрости греховете му
4. Сеид дервиш Али
5. За душата му (молитва)
6. Година 1228 г. х. / 1813 г.

III камък:
1. Фатиха
2. Благопожелание за блажен вечен сън
3. Създателят (Бог) да опрости греховете му
4. Сеид дервиш молла Салих
5. Мейданджи (метач) За душата му (вероятно молитва)

Тъй като нямам никакви поводи да се съмнявам в достоверността на текстовата информация върху тези надгробия, смятам, че тя по категоричен начин удостоверява два факта. Единият е, че при тюрбето Елмалъ баба е имало дервишко (бекташко) гробище — това става ясно от посочените длъжности на покойниците (шейх, деде, дервиш). Другият факт е, че в края на XVIII в. в с. Биволяне е имало бекташи — това се подразбира от съпоставката между

длъжностите на покойниците Осман и Али и датата на смъртта им (1813—1814 г.). От своя страна тези факти кореспондират с едно широко разпространено сред местните бекташи твърдение, че на мястото на джамията е имало дервишки манастир, а не християнски, както пише К. Венедикова[17].

При тюрбето Елмалъ баба са подредени няколко каменни надгробия, пренесени от старото дервишко гробище. Между тях има и две надгробия на жени, починали през 1838—1839 г. В надгробния им текст едната е наречена „Хафизе, дъщеря на Абдуллах", а другата — „дъщеря на хафъз Ахмед ефенди". Между мъжките надгробия има едно с великолепно моделиран 12-елементен тадж — типичен бекташки знак, и друго, чийто надпис гласи:

1. Той е вечният творец
2. Стараейки се, постигнах звание
3. Доблестният, покоен и опростен
4. ... сеид молла Салих, син на
5. Халил ага...

Посоченото звание (молла) на покойния Салих в този надпис е още едно сведение, което, макар и по косвен начин, доказва, че в селото (при джамията) е имало медресе.

Освен тюрбето Елмалъ баба, което местните жители посещават предимно в неделя привечер, за да „четат" молитви и да палят свещи, на територията на селото има още три тюрбета. Две от тях са стари, намират се извън селото и са само оградени. Едното е на Исмаил баба, а другото е на Хюсеин баба. Третото тюрбе е сравнително ново, неподдържано и се намира в гробището. То също е без покрив и се предполага, че е с три гроба.

Въпреки че въпросът за дервишкия манастир (бекташко теке) в с. Биволяне остава открит, от всичко изтъкнато дотук може да се каже, че това село е било и продължава да е крупен бекташки център в Източните Родопи.

Старото име на с. Биволяне е Мандаджилар.

* * *

Разгледаният материал ми дава основание да направя следните по-важни обобщения.

Гробовете в алианските тюрбета са първична форма за сакрализация на съответните им патрони. Във връзка с това е формирано и вярването, че в тях са погребани „божи хора". „Гробът, споделят алианите от Кърджалийско и Момчилградско, е нашата вяра — в него вярваме и при него се молим".

По-голямата част от представените тюрбета са без покрив в първичната им форма. Те са имали само ограда, която е била достатъчна за обособяването и схващането им като тюрбета. Според представите на източнородопските алиани тюрбето може да е без покрив, но задължително трябва да има ограда. Тя е нужна за странична защита на гроба на светеца предимно от животни. Затова гроб на светец без ограда не се смята за тюрбе. Най-рано от разгледаните тюрбета е покрито това на Хъзър баба в с. Горна Крепост — през 1939 г. Три от ос-

---

[17] К. Венедикова. За личното в епиграфските паметници от османско време и за тяхното значение като исторически извор. — В: Личните документи като исторически извор. С., 1987, с. 189.

таналите четири са покрити късно — през втората половина на века. Тюрбето на Назър баба обаче в с. Звезделина е останало непокрито с оглед на вярването, че светецът не търпи покрив над себе си. Основният мотив според мен за покриване на тюрбетата е по-добрата възможност, която предоставя закритото тюрбе за възпроизвеждане на съответните култове и религиозни символи в него. Във връзка с това прави впечатление, че закритите тюрбета са предимно в населени места, където изтъкнатата възможност се осъществява по-лесно, а обзавеждането на тюрбетата се съхранява по-сигурно. По принцип обаче в Източните Родопи преобладават тюрбетата без покрив. Тази първична форма е била характерна и за някои бекташки тюрбета в Североизточна България. Един от по-ранните примери тук за непокрито тюрбе е това на Али деде, за когото има легенда, че е преселник от Хорасан и е баща на прочулия се с невероятните си подвизи Демир Хасан баба, както и на брат му Хюсеин баба. Тюрбето на Али деде е документирано от Фр. Бабингер през 1930 г. То се е намирало недалеч от с. Пчеларово (Куванджилар), Шуменско, в гористата местност Паламара и е имало само кръгла (?) каменна ограда, висока 1 m[18].

Локализацията на повечето от разгледаните тюрбета е в непосредствена близост до гробище — селско (в селата Звезделина и Горна Крепост), смесено: селско и дервишко (в с. Биволяне), неустановено (при тюрбето на Налбантъ баба). Самото тюрбе Елмалъ баба в с. Биволяне е основано вероятно с дервишки гробове. Дервишко гробище има и при тюрбето на Демир баба. По данни на Фр. Бабингер при тюрбето на Али деде също е имало много и обикновени каменни надгробия без надписи[19]. Дервишки гробове има и в двора на тюрбето в с. Варненци, Тутраканско. Три гроба на дервиши-пазачи има и в двора на тюрбето на Осман баба. Според едно бекташко вярване, когато тук гробовете станат седем, щяло да се появи чудо. Основният извод от изтъкнатите обстоятелства е, че някои тюрбета са основани вероятно при дервишко гробище, а други са станали повод за основаване на такова гробище.

Символ на връзката между тюрбетата и гробищата са дъбовите дървета, които най-често са основната растителност както в гробищата и при тюрбетата с покрив, така и в тюрбетата без покрив. Преобладаването на откритите тюрбета в Източните Родопи се дължи предимно на дървото до гроба, което обикновено е дъбово. Не по-малко показателни са и старите дъбове при тюрбето на Ибрахим баба. По-голямата част от тюрбето в с. Варненци е дървена и се вярва, че е направена само от един дъб. Дъбът при алианите се смята за вековно дърво, което с дългите си и прави корени кореспондира със света на мъртвите. Това става повод за неговото почитане като свещено дърво, от което следва, че култът към мъртвите и култът към светците при българските алиани са до известна степен взаимообусловени.

---

[18] Fr. Babinger, Цит. съч., 48—49, ind. 3. Посочената форма на оградата е вероятно грешка в наблюдението на автора. В статията на Фр. Бабингер има и други подобни грешки, като най-голямата между тях е констатацията, че „самата гробница (на Демир баба — б. м., Л. М.) е един правилен осмоъгълник" (с. 50). Тази грешка се среща и у А. Явашов (Цит. съч., с. 12). Същата грешка се повтаря механично и в публикациите на някои съвременни автори — срв. Д. Овчаров. Човек и добре да живее умира. С., 1992, с. 46.

[19] Fr. Babinger. Цит. съч., с. 49, ind. 3.

Голяма част от информацията за разгледаните тюрбета съдържа разнообразни начини за сакрализация и митологизация на техните патрони. Сами по себе си тези начини са твърде специфични и в най-голяма степен равностойни.

Може би най-силно впечатление на пръв поглед правят необикновено големите размери на гробовете. В случая имам предвид по-скоро дължината им, която варира от 2.35 m (за двата гроба в тюрбето на Налбантъ баба) до 5.25 m (за гроба на Хъзър баба). Обяснението на самите алиани за тази дължина на гробовете е, че хората някога и по-специално дошлите в района военачалници от Хорасан били високи 70 аршина. Такава например е представата за Хъзър баба. С подобни дължини се отличават и гробовете на Осман баба, Демир баба и Ак Язълъ баба. Гробът на Осман баба е дълъг 3.55 m, на Демир баба — 3.74 m, а на Ак Язълъ баба — 4.45 m. Необичайната дължина на всички тези гробове е един от специфичните начини, с който алианите изразяват култовата си почит към светците. Количественото измерение на тази почит се изразява и чрез необичайната височина на някои каменни надгробия. Такива са три от надгробията при главата в тюрбето Елмалъ баба, височината на които е 1.15, 1.50 и 1.60 m.

Друг специфичен начин за изразяване на култово отношение към някои патрони на алиански тюрбета е легендарната информация, фиксирана в епиграфски текстове. Такъв е случаят с надписа върху надгробната плоча на Хъзър баба и с надписа върху външната стена на преддверието на неговото тюрбе. Според надписа върху надгробната плоча Хъзър баба е умрял през 550 г. х. / 1155 г., т. е. през XII в., което в пределите на българските земи е напълно изключено. Според надписа върху стената на преддверието Хъзър баба е дошъл от Хорасан през 474 г. х. / 1081—1082 г., т. е. през XI в. или 73—74 години след посочената дата на смъртта му в надгробната плоча. Този алогизъм и изобщо доста изместените назад във времето дати се възприемат от къзълбашите в с. Горна Крепост безрезервно, но по същество тези дати са нереални и несъпоставими помежду им. Случаят с епиграфските текстове от тюрбето на Хъзър баба не е единствен. Такива несъпоставими дати се съдържат и в текста върху надгробния камък в тюрбето на Осман баба[20]. Посочената година на смъртта на Хъзър баба, както и подразбиращата се нереална дълголетност на Осман баба, отразени в епиграфските паметници, придават на двата патрона легендарен характер, но едновременно с това поставят под въпрос достоверността на самите паметници като източник на информация.

Легендата за дошлите от Хорасан военачалници, обявени след смъртта им за светци, е широко разпространена сред всички алиани в България. За тях Хорасан е не толкова географска реалия, а по-скоро „земя", която не им е чужда, но не е и тяхна. Според алианите Хорасан е преди всичко „земята" на техните бойци за вярата, поради което те го възприемат предимно като свято място. Това схващане за Хорасан кореспондира със статута на дошлите оттам мъже. За алианите те не са обикновени военни лидери, а „гази" — бойци за вярата, герои в битки срещу немюсюлманите. Това е вторият фактор, който обуславя тяхното обявяване след смъртта им за светци. Според легендата те умират по едно и също време на местата, където са погребани — един специфичен и едновременно доста популярен, не само сред мюсюлманите, начин за митологизация на тяхната смърт.

---

[20] Коментар по този въпрос вж. в рецензията ми за цитираната книга на М. Стайнова, публикувана в този брой, с. 119.

Лобните места на тези воини са превърнати в тюрбета, с които се сакрализират усвоените от алианите пространства, т. е. техните поселения в българските земи.

Голямо влияние за митологизацията на бекташките светци от разгледаните тюрбета, както и по принцип, е оказал митът за Хъзър[21]. Този образ е един от най-популярните в мюсюлманската митология, в която обикновено той е свързан с Иляс — другият не по-малко популярен мюсюлмански персонаж. Въпреки че Хъзър и Иляс може да бъдат третирани като близначна двойка, култът към Хъзър заема по-голямо място в културното пространство на мюсюлманите. „В ислямския свят, изтъква по този повод А. Е. Тенишева, култът към Хъзър е толкова голям, че може без особено преувеличение да се каже, че популярността на този светец отстъпва само на Мохамед и Али"[22]. Името на светеца не се споменава в Корана, но се смята, че в сура 18 (Пещерата = Кехф), аети 59—81 е представен неговият прототип — един „раб от рабите" на Аллах, учител и наставник на Пророк Муса (Мойсей). В хадисната традиция обаче този „раб на Аллах" е наречен Хъзър[23].

Според народните легенди Хъзър е покровител на пътешествениците в най-широкия смисъл на думата и е органично свързан с растителния свят (Хъзър в превод от арабски означава „зелен"). Най-важното в легендарната му характеристика е, че се смята за безсмъртен и за чудотворец. Празникът в негова чест — Хъдреллез (5—7 май) се провежда задължително на открити места (ливади, поляни). Според ислямистите прототипът на Хъзър от кораничната легенда кореспондира с някои герои от древните епически цикли, които създават или намират източници на „жива вода"[24]. Особено показателна във връзка с това е идеологичната основа на празника Хъдреллез. Той е честван от източнородопските алиани при лечебния извор Дамбала в едноименния планински масив, където се намират и тюрбетата на бекташките светци Акчач баба, Яран баба и Балъм баба[25].

Връзката на отделните аспекти на мита за Хъзър с бекташките сакрални комплекси има различни проявления. Най-специфична е рефлексията на този мит в схващанията за статута на хорасанските военачалници. Според представите на източнородопските алиани те се възприемат едновременно за „пътешественици", „гази" и „евлии" (светци) — за „пътешественици" с оглед на похода им от Хорасан до Румелия, а за евлии с оглед на божествената им предопределеност като гази да станат след смъртта си безсмъртни и чудотворци. От друга страна, влиянието на мита се изразява както в избора на място за основаване на тюрбета, така и в тяхното устройство. Във връзка с това някои тюрбета са основани на места с дървета, а в повечето непокрити тюрбета има до гробовете дъбови или други дървета. Посочената по-горе функция на тези дървета не е единствена, защото при тюрбетата те са схващани и като вегетални символи на самите светци — представа, кореспондираща с вегеталната същност и на митичния Хъзър. На тази основа е формирано

---

[21] Мифы народов мира. Т. 2. М., 1982, с. 576; A. Gokalp. Têtes rouges et bouches noires. Paris, 1980, 188–201

[22] А. Э. Тенишева. Празднование Невруза и Хыдыреллеза в Турции. — Советская этнография, 1991, № 6, с. 76.

[23] A. Y. Ocak. Islam Türk inanclarinda Hızır-Ilyas kültü. Ankara, 1990, s. 43.

[24] Мифы народов мира. Т. 2, с. 576; Ислам (энциклопедический словарь). М., 1991, с. 262.

[25] С. Тодорова, М. Николчовска. Обредни практики и представи, свързани с родопския масив Дамбала. — Български фолклор, 1995, № 5, 134—145. За отношението Хъзър — вода вж също Ст. Бояджиева. Из фолклора на българите мохамедани: разкази и легенди за Хъзър. — Български фолклор, 1992, № 2, 47—48.

и схващането на дърветата за свещени, което от своя страна обуславя строгостта на забраната за посегателство върху тях — както се изтъкна за дърветата при тюрбето на Назър баба, Хъзър баба и Ибрахим баба. Създаването или откриването на водоизточници, включено в чудотворния регистър на митично-кораничния Хъзър, също е намерило своеобразно отражение в устройството на някои бекташки сакрални комплекси. Друг типичен пример в тази връзка, освен цитирания вече случай с източнородопския масив Дамбала, е изворът „Беш пармак" (Петте пръста) при текето Демир баба. Според легендите той е протекъл на мястото, където Демир баба се е подпрял с дясната си ръка. Към тези примери може да се прибави и кладенецът при тюрбето на Ибрахим баба.

Друг способ за митологизацията на бекташките светци са сънищата, които в Корана и особено в мюсюлманската народна традиция са добре известно средство за предсказване на събития и формиране на представи. Типичен пример е митологизацията на Назър баба в късълбашкото село Звезделина, където въз основа на представи, инспирирани от сънища, образът на светеца се схваща едновременно като старец, жена и огън. Възприемането на подобни сънища и превръщането им във всеобщи представи вероятно не е случайно, ако се вземе предвид обстоятелството, че жената и огънят са предмет на особена почит при късълбашите[26].

Почитането на бекташките светци от представените тюрбета се реализира чрез следните основни форми: ритуално палене на свещи; кланяне и изричане на молитва при гробовете; даряване на пари и предмети за поддържане и обзавеждане на тюрбетата; провеждане на празници (маета, диал.[27]), за които коленето на курбани е задължително. Като цяло тези форми на почит се отличават с общовалиден, устойчив, обединяващ, стабилизиращ и сакрализиращ статут в традициите на алианската общност както в Източните Родопи, така и в цялата страна.

В тюрбетата с покрив изразът на почит към бекташките светци е органично свързан с възпроизвеждане на основните шиитски култове. В тюрбетата от този вид това става по два начина: с възпоменателни гробове и с интериорна украса. Освен възпоменателния гроб в тюрбето на Фатима в с. Биволяне, такива гробове има и на други места. Например гробът в малкото седемстенно тюрбе при текето Осман баба се смята общ за братята Хасан и Хюсеин. Три от общо четирите гроба днес в тюрбето Али Дениз баба в с. Варненци са на Хазрети Али и синовете му. Четвъртият гроб е на Хайдер баба — бекташки дервиш от албански произход, умрял през 1962 г. След погребването на Хайдер баба в това тюрбе, късълбашите от района престават да го посещават, защото смятат, че произходът на бекташкия дервиш е осквернил светостта на другите три гроба.

В украсата на разгледаните тюрбета се включват предимно саксии с изкуствени цветя, малки везани платна в рамки и щампи на образи (Хазрети Али със и без са-

---

[26] Л. Миков. Култът към огъня у алианите от Североизточна България. — Български фолклор, 1992, № 2, 13—25. За тюркския произход на името Хъзър, съдържащо и значение на огън вж. у М. Сейидов. Хызыр — продукт тюркского мифологическото мышления. — Изв. Ан АзССР, Серия Лит., яз. и искусства. Баку, 1984, № 4, с. 14.

[27] Ед. число — *мае* — от арабската дума *ма'* — вода. Сред турците от Източните Родопи думата *мае* (*махе*, *майхе*) се употребява в молитви за дъжд, след които се прави обща трапеза. Вероятно с тази конотация и под влияние на „водния" аспект на мита за Хъзър тя е станала название и на празниците на бекташките светци от тюрбетата в района.

бята Зюлфикяр, Хаджи Бекташ Вели, Хасан и Хюсеин, Светото семейство на Мохамед, 12-те имами) и на сцени (Ибрахимова жертва, Погребението на Али). За външните посетители на тюрбетата, т. е. за неалианите и за немюсюлманите, тази украса е преди всичко средство за естетизиране на средата, на интериора. За алианите обаче тя има и друго предназначение — изпълнява репродуцираща функция по отношение на най-важните им култове посредством специфична конфесионална символика. Разбира се, в някои случаи тази символика вече не се знае, не се помни, но изображенията, които са били свързани с нея, са се запазили. За илюстрация ще посоча по един пример с актуална и с неизвестна вече символика. Твърде показателни с актуалната си символика са саксиите с изкуствени цветя, които имат устойчив и общоислямски поменален характер. В ритуалната култура на мюсюлманите е установена практиката на сватба жените да носят букет с цветя, а на погребение — цветя в саксия или в съд с вода (буркан, купа, ваза)[28]. Пример за забравена вече символика са изображенията на щъркели върху малките везани платна. Тези изображения придобиват късно шиитски смисъл. Те кореспондират с ранната легенда за превърналия се след смъртта си туркменски шейх Ахмед Йесеви (умрял през 1166 г.) в жерав[29]. Подобна легенда има и за неговия ученик Хаджи Бекташ Вели, според която след смъртта си той се превръща в гълъб. Според легендите учениците на Хаджи Бекташ Вели също се превърнали в гълъби — един път при прехода им от Хорасан в Анадола и втори път — след смъртта им. Освен това се вярва, че дошлите от Хорасан в Румелия военачалници също са се превърнали след смъртта им в гълъби. Може би една от причините за непознаване символиката на щъркела (жерава) и едновременно с това за съхраняване на неговия образ е обстоятелството, че йесевийският орден, който не е шиитски[30] и е основан от шейх Ахмед Йесеви през XII в. в Средна Азия, е оказал много голямо влияние върху бекташкия орден през „ортодоксалния“ му период. В резултат на тясната и вековна връзка между двата ордена йесевизмът намира впоследствие широко отражение и в хетеродоксния бекташизъм.

От друга страна, за разлика от везаните платна, които са изработени предимно от местни жени, щампите са купувани от Турция — донесени са от местни или гостуващи турски алиани. Произходът на щампите обаче става фактор, който обогатява техните функции, защото освен естетическа и главно репродуцираща функция, те придобиват и интегрираща функция между алианите в България и Турция. Тази функция на щампите компенсира изолираността на алианската общност от преобладаващата сунитска среда и в двете страни.

Най-важният извод от всичко изтъкнато дотук за алианските гробници в Източните Родопи е, че изследването на тюрбето Елмалъ баба в с. Биволяне стана повод за документиране на непроучени досега надгробни паметници. Надписите върху тях удостоверяват по категоричен начин наличието на бекташи в района от края на XVIII в. Това се потвърждава и от сведението в публикуваната тук

[28] Л. Миков. Чеврето в културата на мюсюлманите от Североизточна България. – Проблеми на изкуството, 1995, № 2, с. 52.

[29] Н. Т Norris. Islam in the Balkans. London, 1993, p. 90 — по сведение на Ирен Меликоф. За метаморфозата на хора в птици в йесевизма и бекташизма под влияние на тюрко-монголския шаманизъм вж. К. М. Fuad. Influence du chamanisme turco-mongol sur les ordes mystiques musulmans. Istanbul, 1929, p. 9.

[30] C. Cahen. Le chiisme dans l'Asie Mineure turque pré-ottomane - Actes du colloque sur le chiisme imamite Strasbourg, 1970, p 124

статия на К. Венедикова за дата от надгробен надпис в същото село — 1205 г. х. / 10.09.1790—30.08.1791 г. В същата статия К. Венедикова дава сведения за надгробната колона на сина на Елмалъ баба, която според датата върху нея е от 1030 г. х. / 26.11.1620—16.11.1621 г., т. е. от XVII в.[31] С други думи, това означава корекция на бекташкото присъствие в селото с един век назад. От друга страна, изследването на тюрбето в с. Биволяне стана и повод да установя, че тук съществува мюсюлмански сакрален комплекс със статут на крупен шиитски център в Източните Родопи, неизвестен досега на науката.

Alevian Shrines in the Eastern Rhodopes

Lyubomir Mikov

(Summary)

The paper represents a study on five of the most important and well-known among the local population, and most specific of the Alevian shrines in the Eastern Rhodopes. These are: the shrines in Zvezdelina and Gorna Krepost, Karjali region, the two shrines near Raven, and especially the shrine in Bivolyane, Momchilgrad region. The shrines are represented according to the region of their distribution, and according to the gradations of their structure, in order to make the representation more clear.

Several important general conclusions result from the study:

1. A classification of shrine forms is made, and the general conclusion is, that the primary form of Alevian shrines in the Eastern Rhodopes is the roofless one, and that this form predominates in the region.

2. Some of the shrines are probably built near dervish graveyards; and others had provided reasons for the foundation of such graveyards.

3. The mechanisms of sacralization and mythologization of the patron saints of the shrines are paid a special attention and they are thoroughly discussed in the paper.

4. The investigations in the shrine near Bivolyane made possible the documentation of unknown to the scholars up to now gravestones. The inscriptions on their surfaces give certain evidence of the presence of Bektashi in the region in the end of XVIII century. At the same time it became clear that in the same village there still existed a Muslim sacral complex with the statute of a big Shiite centre in the Eastern Rhodopes, also unknown to the scholars.

[31] К. Венедикова. Синовете на Абдуллах. — в настоящата книжка, с. 18.